

(પંચમસ્કન્ધાર્થ સ્થાનલીલા)

સ્થૂલજગતે સ્થૂલવપુ હરિનું સમજાવ્યું
સ્કન્ધ દ્વિતીયમાં, ધ્યાન તે હવે છે જ કરવું ।
ધ્યાન કરવા અસમર્થ સ્વતઃ આ જીવ સદા છે
બુદ્ધિપ્રેરક-કૃષ્ણકૃપા કરી શકે છે ॥

આના પછી પંચમસ્કન્ધમાં ભગવાનની સ્થાનરૂપા લીલાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે. સ્વયં શ્રીભાગવતપુરાણમાં સ્થાનલીલાને “સ્થિતિ યા સ્થાન રૂપી લીલા વૈકુણ્ઠપર વિજય છે” આ શબ્દોમાં પરિભાષિત કરવામાં આવી છે. ‘વિજય’ પદનો અર્થ થાય છે, કોઈને પોતાને આધીન બનાવવો. તેથી સર્ગલીલાને અન્તર્ગત પ્રકટ કરેલા પદાર્થોને, જેને વિસર્ગલીલાને અન્તર્ગત યથોચિત રૂપમાં સમાયોજિત પણ કરવામાં આવ્યા છે, તે પદાર્થોને તેમની મર્યાદાના અનુરૂપ સ્થાપિત કરવું સ્થાનલીલામાં પ્રતિપાદનીય છે. પ્રાકૃત પદાર્થ, કારણકે, ચોવીસ પ્રકારનાં હોય છે, તેથી પ્રાકૃત પદાર્થોપર વિજય પણ ૧ થી ૨૪ એમ ચોવીસ અધ્યાયોમાં પ્રતિપાદિત થયો છે.

પ્રાકૃત પદાર્થોની વચ્ચે અર્થાત્ સૃષ્ટિ રૂપી સ્થાનમાં સ્વરૂપતઃ પ્રકૃતિથી અતીત ઈશ્વર જીવ એમ બે રૂપોમાં ભગવાન લીલાથકી અવસ્થાન કરે છે. તેને માટે અન્તિમ બે ૨૫-૨૬ અધ્યાય પણ યોજિત થયા છે.

આ પ્રકારે બધા મળીને છઠ્વીસ અધ્યાયોવાળો આ પંચમસ્કન્ધ છે.

રહેવાની ક્રિયાને જેવી રીતે ‘સ્થાન’ કહેવાય છે, તેવી રીતે જ જે સાધનના અવલંબનદ્વારા અથવા જ્યાં રહેવાતું હોય, તે સાધન અથવા દેશ ને પણ ‘સ્થાન’ કહેવાય છે. તેના માટે દેશ-કાલ-સ્વરૂપના ત્રિવિધ પ્રભેદોનું જ્ઞાન આવશ્યક હોય છે. તે પૈકી સ્થાન ભૂઃ ભુવઃ અને સ્વઃ એમ ત્રણ પ્રકારનાં દેશાત્મક સ્થાન હોય છે. વેદમાં “બાર મહિના પાંચ ઋતુ ત્રણ લોક અને આદિત્ય” એમ કાલને કુલ એકવીસ પ્રકારનો માન્યો છે. આ પ્રકારે પૂર્વોક્ત ઈશ્વર-જીવના પ્રભેદવશ સ્વરૂપ બે પ્રકારના હોય છે. એમ આ સ્કન્ધમાં છઠ્વીસ અધ્યાયોના યોજનમાં છઠ્વીસ સંખ્યાનું પ્રયોજન સમજી શકાય છે. આ બધા સ્થાનોમાં સર્વત્ર-સર્વદા ભગવાનના સિવાય તો અન્ય કોઈ રહી નથી શકતા. તેથી બધાના ઉપાદાન હોવાથી તથા નિયામક હોવાથી ભગવાન સર્વત્ર-સર્વદા-સર્વરૂપેણ સ્થિત થઈ શકે છે આને સ્થાનલીલા સમજી શકાય છે.

(પ્રકરણાર્થ)

અહીં પ્રકરણોનું વિભાજન આ પ્રકારે કરવામાં આવ્યું છે સ્થૂલદ્રષ્ટથી સ્થાનલીલાનો વિચાર કરવામાં અધ્યાય ૧ થી અધ્યાય ૧૫ સુધી સ્વરૂપસ્થિતિ નિરૂપિત થયેલી છે. આ પ્રકારે અધ્યાય ૧૬ થી અધ્યાય ૨૬ સુધી દેશસ્થિતિ પ્રતિપાદનીય છે. તેથી પ્રમુખ પ્રકરણ બે જ બને છે. અહીં કાલમાં સ્થિતિનું નિરૂપણ કરાયેલું નથી. કારણકે જે કાલમાં બધું અવસ્થિત તે કાલ સ્વયં તો ભગવાનમાં જ તેમની ચેષ્ટાના રૂપમાં સ્થિત રહે છે.

તેથી સ્વરૂપદ્વારા સ્થિતિ અને દેશમાં સ્થિતિ, એમ સ્થાનલીલાના બે પ્રમુખ પ્રકરણ બને છે. આમાં સ્વરૂપસ્થિતિ ફરીવાર ષડ્વિધ ભગવદ્ગુણોની સ્થિતિના રૂપમાં અને અષ્ટાંગયોગ તથા જ્ઞાન ની સિદ્ધિના રૂપમાં અભિપ્રેત છે. તેથી આના બે અવાન્તર પ્રભેદ બતાવ્યા છે.

(અધ્યાયાર્થ)

પોતાના ગુણોદ્વારા ભગવાન્ની સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણાર્થ, કારણકે ભગવાન્ ઐશ્વર્ય વીર્ય યશ શ્રી જ્ઞાન વૈરાગ્ય રૂપી છ ગુણોથી યુક્ત છે તેથી, છ અધ્યાય આ અવાન્તર પ્રકરણમાં સમાયોજિત છે.

(સ્થાનલીલાન્તર્ગત સ્વરૂપસ્થિતિના મુખ્ય પ્રકરણના અન્તર્ગત ભગવાન્ની પોતાની છ ગુણોથી સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણાર્થ ૧-૬ અધ્યાયોવાળા અવાન્તરપ્રકરણ)

- (૧) છ ભગવદ્ગુણોમાંથી ઐશ્વર્ય તથા વીર્ય રૂપી બે ગુણોદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની સ્વરૂપથી સ્થિતિનું નિરૂપણ તો પ્રથમ પ્રકરણમાં પ્રિયવ્રત રાજાના સ્વરૂપમાં ભગવાન્ના સ્થાપક ઐશ્વર્ય તથા વીર્ય ના વર્ણનદ્વારા પ્રથમ અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૨) પોતાના શ્રી રૂપી ગુણદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની સ્વરૂપથી સ્થિતિના પ્રકરણમાં આગ્નીધ્રના સ્વરૂપમાં પોતાની સ્થાપિકા શ્રીનું નિરૂપણ દ્વિતીય અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૩) પોતાના યશોરૂપી ગુણદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની સ્વરૂપથી સ્થિતિના પ્રકરણમાં નાભિ રાજાના સ્વરૂપમાં પોતાના સ્થાપક યશનું નિરૂપણ તૃતીય અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૪) પોતાના ધર્મી રૂપમાં શ્રીકૃષ્ણની સ્વરૂપથી સ્થિતિના પ્રકરણમાં પ્રજાના સ્વરૂપમાં પોતાના સ્થાપક ધર્મિરૂપ ઋષભાવતારનું નિરૂપણ ચતુર્થ અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૫) પોતાના જ્ઞાન રૂપી ગુણદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની સ્વરૂપથી સ્થિતિના પ્રકરણમાં ઋષભપુત્રોના સ્વરૂપમાં પોતાના સ્થાપક જ્ઞાનનું નિરૂપણ પાંચમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૬) પોતાના વૈરાગ્ય રૂપી ગુણદ્વારા શ્રીકૃષ્ણની સ્વરૂપથી સ્થિતિના પ્રકરણમાં યોગિપ્રભૃતિ બધા મનુષ્યના સ્વરૂપમાં પોતાના સ્થાપક વૈરાગ્યનું નિરૂપણ છઠ્ઠા અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

આના પછી બીજા પ્રકારની સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણાર્થ બીજા અવાન્તર પ્રકરણ આવે છે.

(સ્થાનલીલાન્તર્ગત સ્વરૂપસ્થિતિના મુખ્ય પ્રકરણના અન્તર્ગત ભગવાન્ની અષ્ટાંગયોગ તથા જ્ઞાન દ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણાર્થ ૭-૧૫ અધ્યાયોવાળા અવાન્તરપ્રકરણ)

યોગ અષ્ટાંગોવાળી સાધના છે. તેથી તદનુરૂપ યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણાર્થ દ્વિતીય પ્રકરણમાં આઠ અધ્યાયોના તથા મધ્યમાં એક જ્ઞાનના દ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના વર્ણનાર્થ એમ કુલ નવ અધ્યાયોવાળા આ અવાન્તરપ્રકરણ છે.

- (૭) શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના અવાન્તરપ્રકરણમાં ભરતના સ્વરૂપમાં પ્રજાપાલનાદિ ધર્મ, યોગસાધના અને ભક્તિ નું નિરૂપણ સાતમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૮) શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના અવાન્તરપ્રકરણમાં પ્રારબ્ધાદિના વશ યોગસાધનાના વિઘાત થઈ જવાથી ભરત, જે સર્વસાધનોથી સમ્પન્ન મુમુક્ષુ હતા, તેમના મનની ચંચલતાના પ્રવાહમાં વહી જવા છતાં પણ હરિભક્તિદ્વારા તેમને જ્ઞાનપ્રાપ્ત થવાનું નિરૂપણ આઠમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૯) શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના અવાન્તરપ્રકરણમાં મનની સ્થિરતા, ભગવત્પ્રાપ્તિને યોગ્ય બ્રાહ્મણદેહ મળવા છતાં પણ પ્રતિબન્ધક અધ્યાપન, વૃષલના હાથોથી મૃત્યુ આદિમાં હરિભક્તિ જ મુક્તિ પ્રદાન કરે છે, આનું નિરૂપણ નવમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૧૦) શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના અવાન્તરપ્રકરણમાં મર્યાદામાં કર્મ આદિની બલિષ્ઠતા દેખાડવા માટે ભરતને જ્ઞાની હોવા છતાં પણ જન્માન્તર લેવો પડ્યો અને આ જણાવવા માટે જ્ઞાની હોવાથી રહૂણને જ્ઞાનોપદેશના નિરૂપણના પ્રસંગમાં ગુરુનાં પ્રતિ પ્રણતિ અને પ્રશ્ન નું નિરૂપણ દસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૧૧) શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના અવાન્તરપ્રકરણમાં પૂર્વજન્મસિદ્ધ જ્ઞાનના બોધક ઉપદેશનું નિરૂપણ તથા યોગાનુસારી વિજ્ઞાન તથા મનોનિગ્રહ નું નિરૂપણ અગિયારમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૧૨) શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના અવાન્તરપ્રકરણમાં પૂર્વજન્મસિદ્ધ જ્ઞાનના બોધક ઉપદેશના પ્રસંગમાં ભગવાનથી અતિરિક્ત પદાર્થોને અવસ્તુ બતાવીને ઉત્કૃષ્ટ વૈરાગ્યનું નિરૂપણ બારમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૧૩) શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના અવાન્તરપ્રકરણમાં પૂર્વજન્મસિદ્ધ જ્ઞાનના ઉપદેશ આપવાના પ્રસંગમાં અધિકારના પરીક્ષક હોવાના નિરૂપણમાં ભગવાનથી અતિરિક્ત બધા પદાર્થો અન્તમાં દુઃખપ્રદ જ હોય છે એ રીતે નિરૂપણ કરાયેલું છે. તેથી એ રીતે ઉત્કૃષ્ટતર વૈરાગ્યનું નિરૂપણ તેરમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૧૪) શ્રીકૃષ્ણની જ્ઞાનદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણાર્થ આ અધ્યાયમાં જ્ઞાનમાર્ગીય પુરુષજનોપાખ્યાનના રૂપકવાળી પરોક્ષકથા રાજા પરિક્ષિત સરખી રીતે સમજી ન શક્યા, આમ તેમનું ભક્તિમાર્ગીય ઉત્કર્ષ દેખાડતા ભરતનાં બે પૂર્વજન્મોની સાર્થકતાનું નિરૂપણ આ ચૌદમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.
- (૧૫) પુનઃ શ્રીકૃષ્ણની યોગદ્વારા સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણાર્થ ભરતના વંશની ઉત્તમતાનું નિરૂપણ આ પંદરમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

આ રીતે ત્રણ પ્રકારની સ્વરૂપસ્થિતિના નિરૂપણમાં બધું થઈને પંદર અધ્યાયોનો સંનિવેશ થયો છે. આના પછી બીજું મુખ્ય પ્રકરણ દેશસ્થિતિનું પ્રારમ્ભ થાય છે.

(સ્થાનલીલાન્તર્ગત દ્વિતીય મુખ્ય પ્રકરણ દેશસ્થિતિનું છે તેથી તદન્તર્ગત ત્રણ અવાન્તર પ્રકરણોમાં પ્રથમ અવાન્તરપ્રકરણ ૧૬-૨૦ અધ્યાયોના)

જેમ કહેવાઈ ગયેલું છે તે મુજબ ભૂઃ ભુવઃ સ્વઃ એમ દેશના ત્રણ પ્રકારના પ્રભેદ હોય છે. તેથી ભૂલોક પ્રધાનતયા પંચમહાભૂતોથી ઘટિત થયેલ છે. તેથી આ અવાન્તરપ્રકરણમાં પાંચ જ અધ્યાય તદનુરૂપ સમાયોજિત થયા છે.

(૧૬) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત ભૂમિ રૂપી અવાન્તર મધ્ય સ્થાનના વાર્ણનને અન્તર્ગત ભૂમિના પરિમાણ તથા સ્વરૂપ સોળમા અધ્યાયમાં નિરૂપિત થયેલા છે.

(૧૭) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત ભૂમિ રૂપી અવાન્તર મધ્ય સ્થાનના વર્ણનને અન્તર્ગત ભૂમિના નવખંડોમાંથી એકખંડમાં ગંગાજલના સમ્બન્ધને કારણે ભૂમિમાં આગન્ટુક ધર્મના કારણે ઉત્કર્ષનું નિરૂપણ થયેલું છે. ભગવાન્ શ્રીહરિની પૂજાને કારણે ઈલાવૃત ખંડના ઉત્કર્ષનું વર્ણન સત્તરમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

(૧૮) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત ભૂમિ રૂપી અવાન્તર મધ્ય સ્થાનના વર્ણનને અન્તર્ગત ભદ્રાશ્વ આદિ છ ખંડોના ઉત્કર્ષનું વર્ણન અઢારમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

(૧૯) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત ભૂમિ રૂપી અવાન્તર મધ્ય સ્થાનના વર્ણનને અન્તર્ગત ગુણમાર્ગદ્વારા હરિપૂજનનું ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ નિરૂપણ કરીને બે પ્રદેશોમાં અર્થાત્ પર્વતોમાંથી ઉદ્ભૂત થવાવાળી નદિઓના જલને કારણે તથા કર્મભૂમિ હોવાને કારણે પણ સર્વોપજીવ્ય હોવાથી તથા દેવતાઓને માટે પણ પ્રશંસનીય હોવાને કારણે ભારતવર્ષ રૂપી ભૂપ્રદેશનો પરમ ઉત્કર્ષ ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં વર્ણિત થયેલ છે.

(૨૦) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત ભૂમિ રૂપી અવાન્તર મધ્ય સ્થાનના વર્ણનને અન્તર્ગત પ્લક્ષ આદિ દ્વિપોના પ્રમાણ તથા લક્ષણ નું નિરૂપણ વીસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

(સ્થાનલીલાન્તર્ગત ૨૧-૨૩ અધ્યાયોવાળું પાંચમું પ્રકરણ)

ભુવલોકમાં પ્રકૃતિના ત્રણ સત્ત્વ-૨૪સૂ-તમો ગુણોની પ્રધાનતા હોવાને કારણે આ પ્રકરણમાં ત્રણ અધ્યાય સમાયોજિત થયેલ છે.

(૨૧) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત અવાન્તર-ઊર્ધ્વદેશરૂપ દુલોકમાં સ્થિતિનું તથા દુમર્યાદાનું નિરૂપણ કરતાં સૂર્યલોકનું વર્ણન એકવીસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

(૨૨) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત અવાન્તર-ઊર્ધ્વદેશરૂપ દુલોકની મર્યાદાનું નિરૂપણ બાવીસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

(૨૩) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત અવાન્તર-ઊર્ધ્વદેશરૂપ દુલોકની મર્યાદાના નિરૂપણમાં શિશુમાર રૂપી તારામાર્ગલ સંસ્થાન ત્રેવીસમાં અધ્યાયમાં વર્ણિત થયેલ છે.

(સ્થાનલીલાન્તર્ગત ૨૪-૨૬ અધ્યાયોવાળું છટ્ઠું પ્રકરણ)

સ્વલોકમાં પણ પ્રકૃતિના ઉક્ત ત્રણ ગુણોની પ્રધાનતા રહે છે. આથી અહીં પણ ત્રણ અધ્યાય સમાયોજિત થયેલ છે.

(૨૪) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત અવાન્તર-અધોદેશરૂપ તથા સ્વર્ગલોકરૂપ દેશોની મર્યાદાનું નિરૂપણ ચોવીસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલ છે.

(૨૫) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત અવાન્તર-અધોદેશરૂપ પાતાલ આદિ દેશોમાં પણ સુખના હેતુઓનું નિરૂપણ પચ્ચીસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

(૨૬) શ્રીકૃષ્ણની દેશસ્થિતિના મુખ્યપ્રકરણને અન્તર્ગત નિષિદ્ધ કર્મોના કર્તાઓને કર્મફલરૂપે અવાન્તર-નરકદેશની યાતના તથા તેની મર્યાદાનું નિરૂપણ છવીસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે.

આ રીતે સ્વરૂપસ્થિતિ અને દેશસ્થિતિ બન્ને જ ત્રણ - ત્રણ પ્રકારે હોય છે આથી અહીં આ સ્કન્ધમાં કુલ મિલાવીને છ પ્રકરણોનો સંનિવેશ છે.

૦૦૦૦૦૦+૦૦૦૦૦૦

(ષષ્ઠસ્કન્ધાર્થ પોષણલીલા)

ષષ્ઠસ્કન્ધમાં પુષ્ટિલીલા યા ભગવદનુગ્રહરૂપા પોષણલીલા પ્રમુખતયા વર્ણનીય છે. કાલ કર્મ સ્વભાવ આદિની નિયતિને વશ અપરિહાર્યતયા થવાવાળા પ્રભાવોને નિરસ્ત કરીને, તે પ્રભાવોથી જીવાત્માને બચાવી લેવાની લીલાને ‘પોષણ’ કહેવાય છે. આનુ બીજુ નામ ‘અનુગ્રહ’ પણ છે. આ ભગવાનનું અચિત્ત ધર્મરૂપ વિશેષ સામર્થ્ય છે.

(પ્રકરણાર્થ)

આ લીલાને અન્તર્ગત નામ ધ્યાન તથા અર્ચન ના પ્રભેદવશ ત્રણ પ્રમુખ પ્રકરણ યોજિત થયા છે. આ નામ ધ્યાન યા અર્ચન ભગવાનના અનુગ્રહ અથવા ભગવાનદ્વારા પોષણ કરાયેલા સંકલ્પોને અનુરૂપ જીવાત્માઓની ભીતર પ્રકટ થવાવાળો અવાન્તરવ્યાપાર છે. અર્થાત્ ભગવાન જ તેમને જીવોના ઉદ્ધારના બહાનાની જેમ પ્રકટ કરે છે.

(અધ્યાયાર્થ)

આ પ્રથમ પ્રકરણમાં ભગવન્નામોના શ્રવણ કીર્તન તથા સ્મરણ રૂપી અવાન્તરવ્યાપારોનું નિરૂપણ કરવાવાળા ત્રણ અધ્યાય યોજિત થયા છે.

(પોષણલીલાને અન્તર્ગત ૧-૩ અધ્યાયોવાળુ પ્રથમ નામપ્રકરણ)

(૧) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવન્નામોના પ્રકરણમાં પોતાના પુત્રનું જે ‘નારાયણ’ નામ રાખ્યું હતું, તે અર્થમાં નામના ઉચ્ચારણની મહિમાને વશ અજામિલે યમદૂતોના મુખથી વૃત્તાન્ત જે સાંભળ્યું હતું, તે આ અધ્યાયમાં નિરૂપિત થયું છે..

(૨) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવન્નામોના પ્રકરણમાં વિષ્ણુદૂતોના મુખથી ભગવન્નામકીર્તનની પ્રશંસા અને તેને કારણે મળતા ફલનું નિરૂપણ આ દ્વિતીય અધ્યાયમાં કરેલું છે..

(૩) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવન્નામોના પ્રકરણમાં યમરાજના મુખથી ભગવન્નામનું સ્મરણ કરવાવાળાના બાબતમાં સિદ્ધાન્તનું નિરૂપણ આ તૃતીય અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(પોષણલીલાને અન્તર્ગત ભગવદ્દૂપના ધ્યાનનું નિરૂપણ કરવાવાળા ૪-૧૭ અધ્યાયોવાળું દ્વિતીય પ્રકરણ)

આના પછી ભગવદ્ધ્યાનમાં ભગવદ્દૂપના ધ્યાનની મહત્તા હોવાને કારણે તથા રૂપની મહત્તાના નિરૂપણાર્થ ચૌદ અધ્યાય યોજિત કરેલા છે :

(૪) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં દક્ષપર કેવળ ભૌતિક સાત્ત્વિક પ્રસાદ પ્રકટ થયો તેનું નિરૂપણ આ ચતુર્થ અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(૫) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં દક્ષપુત્રોપર જ્ઞાનને કારણે તમોગુણથી મિશ્રિત સાત્ત્વિક પ્રસાદ પ્રકટ થયો તેની કથા આ પાંચમા અધ્યાયમાં નિરૂપિત થયેલી છે.

(૬) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં દક્ષની કન્યાઓની ઉપર જગત્ત્વે ધારણાર્થ રજોગુણથી મિશ્રિત સાત્ત્વિક ભૌતિક પ્રસાદ જે પ્રકટ થયો, તેની કથા છઠ્ઠા અધ્યાયમાં નિરૂપિત થયેલી છે.

(૭) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં પ્રસાદ પ્રકટ કરવાનો કાશ્યપ - ત્વષ્ટાના પુત્ર વિશ્વરૂપદ્વારા ઈન્દ્રના પૌરોહિત્ય અને તેના ઉપર પણ દેવતાઓના ગુરુ બૃહસ્પતિને સમાન જ્ઞાન તપસ્યા રૂપી આધ્યાત્મિક પ્રસાદનું નિરૂપણ સાતમાં અધ્યાયમાં નિરૂપિત થયેલું છે.

(૮) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં ઈન્દ્રપર પ્રસાદ પ્રકટ કરવામાટે નારાયણકવચનો ઉપદેશ તથા વિશ્વરૂપના ભીતર વૈષ્ણવતાને પ્રકટ થવાના પ્રસાદની કથા આઠમાં અધ્યાયમાં નિરૂપિત થયેલી છે.

(૯) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં ઈન્દ્રપર પ્રસાદ પ્રકટ કરવામાટે કર્મનિષ્ઠ વિશ્વરૂપદ્વારા અન્યથા રીતિથી યજ્ઞના અનુષ્ઠાન કરાવવાની કથા, આના કારણે વિશ્વરૂપની દૈત્યભાવાપત્તિ થઈ જવાથી પણ ઈન્દ્રપર પણ પ્રકટ થવાવાળા પ્રસાદમાં પ્રતિબન્ધ ઉભો થવાની કથા તથા વિશ્વરૂપના વધની કથા કહેવાયેલી છે. ત્વષ્ટાનો પુત્ર વૃત્રનો ભક્ત હોવા છતાં પણ દેવદ્રોહના અપરાધવશ તેના દૈત્યભાવાપત્તિની કથા; અને ઈન્દ્રની ઉપર થવાવાળા પ્રસાદમાં તેની પ્રતિબન્ધકતાને કારણે તેના વધની કથા; તથા, દધીયિ ઋષિના દૈત્ય ન હોવામાં પણ તેમનું જીવન ઈન્દ્રપર કરાયેલા પ્રસાદમાં પ્રતિબન્ધ હોવાની પણ કથા આ નૌમાં અધ્યાયમાં કહેવાયેલી છે. આ છોડીને ઈન્દ્રપર કરાયેલા પ્રસાદમાં પ્રતિબન્ધક હોવાના રૂપમાં ઈન્દ્રદ્વારા કર્મ જ્ઞાની અને ભક્ત ના વધની કથા કહેવાયેલી છે.

(૧૦) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં વૃત્રાસુરપર આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપ જ્ઞાનનું નિરૂપણ દસમાં અધ્યાયમાં કરાયેલું છે. વિષાદને કારણે સેના પલાયન કરતી હતી તો પણ વૃત્રાસુર સ્વયં વિષાદગ્રસ્ત ન થયો અને સૈનિકોને જે તેમણે ઉપદેશ આપ્યો તેનાથી સમજાય છે કે વૃત્રાસુરના જ્ઞાનમાં કોઈ પણ પ્રકારનો રુકાવટ યા પ્રતિરોધ નહીં હતો. આ જ બતાવવું આ દસમાં અધ્યાયમાં અભિપ્રેત છે.

(૧૧) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં વૃત્રાસુર ઉપર આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપ જે ભક્તિ પ્રકટ થયી તેનું નિરૂપણ અગ્યારમાં અધ્યાયમાં કરેલું છે. વૃત્રના પરાક્રમને જોઈને વિષાદગ્રસ્ત થઈ ગયેલા ઈન્દ્રને સ્વયંને મારવાનો ઉપાય સમજાવવાવાળા વૃત્રાસુરમાં ભગવાનના સિવાય અન્ય કોઈના માટે ક્યાંય પણ અનુરાગ નથી કારણકે અતીવ દૈન્યની સાથે કરાયેલી ભગવત્સ્તુતિમાં પણ વૃત્રાસુરની ભીતર ભગવાનના માહાત્મ્યનું જ્ઞાન અને સ્નેહ એમ ભક્તિના બન્ને અંશ અક્ષુણ્ણ દેખાઈ રહ્યા છે.

(૧૨) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં વૃત્રાસુરપર આધિદૈવિક પ્રસાદરૂપ બલનું

નિરૂપણ કરેલું છે. સાથે ઈન્દ્રપર પણ પ્રાસાદના જ્ઞાપક વૃત્રાસુરનો વધ કરેલો છે. વજ્રપ્રહાર કર્યા પછી સ્વયં વિલગ્નિજત થયેલા ઈન્દ્રને જ્ઞાન અને નીતિ ના ઉપદેશની કથામાં ફરીથી ઈન્દ્રને વજ્રગ્રહણ કરાવ્યા છતાં પણ નિરાયુધ કટી બાહુઓવાળા વૃત્રાસુરદ્વારા ઈન્દ્રને તેના વાહનને ગળી જવાની કથા વૃત્રના અલૌકિક બળના નિરૂપણાર્થ આ બારમાં અધ્યાયમાં યોજિત થયેલ છે.

(૧૩) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં વૃત્રાસુરવધ પણ આર્થિક દોવાને કારણે ઈન્દ્રને જે પાપાયરણ કરવાનો કલેશ થયો અને તે ઋતમ્ભર ભગવાન્ના ધ્યાનદ્વારા નિવૃત્ત થયો, સ્વયં ભગવાન્ રુદ્રે ઈન્દ્રના પાપોની હાનિ સૂચિત કરી, આ રીતે લક્ષ્મીજીદ્વારા ઈન્દ્રરક્ષા અને ધ્યાન માં કોઈ પ્રકારનો પ્રતિબન્ધ ન રહી જવાની કથાની સાથે અશ્વમેધ યજ્ઞના અનુષ્ઠાનદ્વારા ઈન્દ્રને મહેન્દ્ર બનવાની કથા આ તેરમા અધ્યાયમાં નિરૂપિત થઈ છે.

(૧૪) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં ઈન્દ્રને ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોને માટે અનુપયોગી મતાન્તરસિદ્ધ વૈરાગ્યના પ્રદાનનું નિરૂપણ ચૌદમાં અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(૧૫) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં ઈન્દ્રને ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોને માટે અનુપયોગી મતાન્તરસિદ્ધ જ્ઞાનના પ્રદાનનું નિરૂપણ પંદરમાં અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(૧૬) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં ઈન્દ્રને ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોને માટે અનુપયોગી મતાન્તરસિદ્ધ ભક્તિરૂપ પ્રસાદનું નિરૂપણ સોળમાં અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(૧૭) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદ્ધ્યાનના પ્રકરણમાં મુખ્ય ભક્તિમાં આવો કોઈ દોષ હોઈ નથી શકતો તેથી દોષના આગન્તુક હોવાની અને તેના હેતુભૂત શાપની કથા ભક્તિમાર્ગીય ભક્તોના બારામાં સમ્ભવ નથી. આથી મતાન્તરસિદ્ધ શાપકથાનું નિરૂપણ સત્તરમાં અધ્યાયમાં કરેલું છે.

(પોષણલીલાને અન્તર્ગત ભગવાન્ના અર્ચનનું નિરૂપણ કરવાવાળું ૧૮-૧૯ અધ્યાયોવાળું તૃતીય પ્રકરણ)

(૧૮) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદર્ચનરૂપા ક્રિયાના પ્રકરણમાં બાહ્ય પૂજાને કારણે બાહ્ય આસુરભાવ નિવૃત્ત થાય છે તેની કથા અઢારમાં અધ્યાયમાં વર્ણિત થયી છે.

(૧૯) પોષણલીલાના અવાન્તરવ્યાપારરૂપ ભગવદર્ચનરૂપા ક્રિયાના પ્રકરણમાં આન્તર પૂજાને કારણે આન્તર આસુરભાવ નિવૃત્ત થાય છે તેની કથા ઓગણીસમાં અધ્યાયમાં વર્ણિત થયી છે.

૦૦૦૦૦૦+૦૦૦૦૦૦

ભાગવતાર્થ નિબન્ધ ગત પ્રકરણ - અધ્યાયાર્થ ।

ગોકુલરાય-ઘનશ્યામજી-રચિત-ગ્રન્થબોધાર્થ ॥

ગુર્જરભાષામાં રચ્યો એ ક કા ય સ ર લા ર્થ ।

શ્યામમનોહરની કૃતિ નિજમતિવિશોધનાર્થ ॥